

УДК 821.161.2-3.09

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.0/25.178953>

Оксана САВЕНКО,
 orcid.org/0000-0002-0117-0103
 кандидат філологічних наук,
 доцент кафедри українського літературознавства
 Житомирського державного університету
 імені Івана Франка
 (Житомир, Україна) bpv1953@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ОБРАЗІВ В УРОЧИСТИХ ПРОПОВІДЯХ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО

Метою статті є дослідження проповідей українського письменника Антонія Радивиловського (? – 1688) з погляду їхньої інтертекстуальності та фіксування різноманітних форм трансформації у його тексті головних образів із Нового Завіту – Ісуса Христа та Діви Марії.

Характерною особливістю творів проповідника було добирання ним яскравих і змістовних прикладів із різноманітних джерел для увиразнення теми, ідейного спрямування та образів твору. Біблія належала до основних джерел запозичень, цитувань, алюзій та ремінісценцій у його проповідях.

У статті було поставлено завдання виявити джерела у відтворенні євангельських образів і з'ясувати їхню змістову та художньо-естетичну роль. Водночас планувалося дослідити форми художньої трансформації цих образів у контексті барокового стилю.

Автор статті застосувала для роботи над текстами Радивиловського передусім порівняльний метод та структурно-семантичний підхід. З'ясувалося, що письменник, розробляючи теми Різдва і Великодня, звертався не лише безпосередньо до Євангелія, а й до апокрифічних сказань. У тогочасній українській проповідницькій прозі це не вважалося забороненим прийомом. Апокрифи, які широко функціонували в Україні XVII ст., Радивиловський використав для того, щоб додати нові відомості до традиційних сюжетів та образів. Крім того, це було продиктовано специфікою бароко, яке прагнуло розширити, урізноманітнити зміст і стиль проповідницького тексту.

Трансформація євангельських образів у проповідях – помітна риса літературного пошуку Радивиловського. Він своєрідно тлумачить значні події в історії Ісуса та Марії. Не вдаючись до їх звичайного переказування заради нагадування, актуалізації, проповідник вміло користується алюзіями та ремінісценціями, внаслідок чого євангельський текст набуває конотацій, які обумовлені спробою наблизитися до народного сприймання Святого Письма, а також творчо осмислити запозичений матеріал у руслі барокового стилю.

Ключові слова: проповідь, Святе Письмо, Євангеліє, Ісус Христос, Діва Марія (Богородиця), бароко, конотація, ремінісценція, алюзія.

Oksana SAVENKO,
 orcid.org/0000-0002-0117-0103
 Candidate of Philological Sciences,
 Associate Professor of Department of the Ukrainian
 Literary Criticism and Comparativistics
 Zhytomyr State University named after Ivan Franko
 (Zhytomyr, Ukraine) bpv1953@ukr.net

TRANSFORMATION OF EVANGELICAL IMAGES IN THE SOLEMN SERMONS OF ANTHONY RADIVILOVSKY

This article is a study of the sermon of the Ukrainian writer Anthony Radivilovsky from the point of view of the interjection of intricacy and the fixation of various forms of transformation in his context, depicting the images of the New Testament – Jesus Christ and Virgin Mary.

A characteristic feature of the work of the preacher was the picking up of bright and meaningful examples from a variety of jerels for the visualization of them, ideological direction and images of the work. The Bible infused the main sources of borrowing, quotations, allusions, and reminiscences in his sermons.

In the article, the task was to identify sources in the reproduction of Evangelical images and to clarify the content and artistic and aesthetic role of the skull. At the same time, it was planned to investigate the forms of artistic transformation of these images in the Baroque style. The author of the article used, for the most part, the comparative method and the structural-semantic approach for the works of Radivilovsky. It was found out that the writer, developing them for

Christmas and Easter, came to life not merely before the Evangelia, but also to apocryphal tales. At that time, Ukrainian preaching prose was considered a prohibitive admission.

Apocrypha, which was widely functioning in Ukraine in the 17th century, Radivilovsky used to add new information to traditional scripts and images. In addition, it was dictated by the spaticifism of the Baroque, which sought to expand, to diversify the content and style of the preaching text. Therefore, the transformation of the Evangelicals from the images in the projudades is a notable feature of Radiwylowski's search for a liturgy. He peculiarly interprets significant events in the history of Jesus and Mary.

By resorting to their usual retelling for the sake of remembrance, aktualizatsii, preacher professor utilizes allusions and reminiscences, as a result of which the Evangelical text acquires connotations that are due to an attempt to get closer to the popular perception of the Scriptures, as well as to creatively comprehend the borrowed material in the context of the Baroque style.

Key words: sermon, Sacred Scripture, Evangelia, Jesus Christ, Virgo Mary, Baroque, connotation, reminiscence.

Постановка проблеми. Характерною особливістю проповідей Антонія Радивилівського було добирання ним яскравих та змістовних прикладів із різноманітних джерел для увиразнення теми, ідейного спрямування та образів твору. Біблія належала до основних джерел запозичень, цитувань, алюзій та ремінісценцій у його гоміліях, на що неодноразово вказував чільний дослідник творчості Радивилівського В. Кречотень: «Широко користувався він як джерелом сюжетів для оповідних прикладів. Посилання на Біблію у нього трапляються дуже часто – майже на кожній сторінці, іноді по кілька разів на сторінку. При цьому він наводить, як правило, не цілий біблійний текст, який би містив у собі певну закінчену думку, а тільки окремі уривки, а то навіть окремі слова та вислови. Те саме слід сказати й про оповідні приклади, запозичені з Біблії. Вони рідко подаються у більшій розгорнутій формі. Здебільшого, це тільки натяки, згадування відомого, посилання на знайоме» (Кречотень, 1983: 65–66).

Різдвяний та великодній сюжети також були об'єктом запозичень і цитувань у збірниках проповідей «Огородок Марії Богородиці» (1676) та «Вінець Христа» (1688). Центральними образами проповідей, присвячених Різдву і Великодню, є Ісус Христос і Богородиця.

Аналіз досліджень. Творчу спадщину Радивилівського досліджували здебільшого українські літературознавці (М. Марковський, О. Огоновський, М. Сумцов, І. Франко, Хв. Титов, М. Возняк, О. Білецький, В. Кречотень), які вивчали тексти проповідей, давали загальну характеристику письменнику (життя і творчість), розглядали питання, пов'язані із виданням та функціонуванням проповідей в українському богословському та літературному просторі. Проповідницькі твори різдвяного та великоднього циклу спеціально не вивчалися. Так само не досліджувалися раніше трансформації образів Ісуса та Богородиці у текстах Радивилівського.

Метою статті є дослідження проповідей українського письменника Антонія Радивилівського з погляду їхньої інтертекстуальності та фіксування різноманітних форм трансформації у його тексті головних образів із Нового Завіту – Ісуса Христа та Діви Марії.

Виклад основного матеріалу. У своїх проповідях Радивилівський звернув увагу на божественну природу Ісуса Христа, актуалізувавши біблійні оповідання про завчасне передбачення мудрими пророками незвичайного приходу у світ Сина Божого, а також розповіді про поневіряння Святого Сімейства по Єгипту, куди Йосип і Марія з немовлям змушені були тікати від жорстокого Ірода.

Передбачення про народження Ісуса Христа Радивилівський шукає не в Старому Завіті, де вони справді є у П'ятикнижжі Мойсеєвим (Буття, 49:10) та книгах пророків (Даніїл, 9:24-25; Огій, 2:6-9; Михей, 5:2; Захарія, 9:9; Ісайя, 42:2-3, 53:1-3, 9, 12), а в апокрифічних легендах, одну з яких він уводить до свого казання:

«Кгда албовѣм єдного разу каменници з розказаня Сибиллѣ, царици венкгерскои, взявши позволене от солтана, царя вавилонського, копати глибоко на долину Іосафатовой почали, знаходять з цеглы гроб учиненный. Отворят, аж обачат дивной великости трупеще цѣлый, з бороною долгою и великими волосами, шкурою овчею окрытый. И здумѣются. А хотячи ся довѣдати, что бы то такого было, открывают. При главах того трупа находят таблицу великую, на которой лѣтерами еврейскими тыи слова вырыты были: «Я, Сиф, третий сын Адамов, вѣрую в Іисуса Христа, Сына Божего, и в Марію, матер єго, которіи от чресл моих маот ся народити» (Кречотень, 1983: 208).

Один із згаданих персонажів є Сіф. За легендою, він був винахідником літер; згадується він у книзі Буття (4:25, 5:3) і у Євангелії від Луки у родоводі Ісуса Христа (3:38), але відсутній у родоводі, викладеному Матвієм. Тож легенда про виявлений запис належить до апокрифічних

сказань. Йосафатова долина згадується лише у книзі пророка Йоїля (3:2, 12). Вона пролягла між Єрусалимом та Оливною горою, через неї протікає потік Кедронський (іноді у літературі, зокрема паломницькій, її називають Кедронською долиною). За легендою, не висвітленою у Біблії, її ще називають Царською долиною, оскільки тут або цар Йосафат одержав якусь значну перемогу, або тут він похований після смерті. Згадується у легендах і те, що ця долина у давні часи слугувала кладовищем для бідних (Радивловський зазначає, що у долині викопали «з цегли гроб учиненный»). Вислів із книги Йоїля («Я, Єгова, зберу всі народи и приведу їх у долину Йосафата і там учиню над ними суд») дав підставу вважати цю долину місцем Страшного суду. Як бачимо, фрагмент із проповіді Радивловського має контекст, який прямо не стосується народження Христа, але заглиблений в історичні та легендарні тексти давнини.

Ще одне пророче свідчення про появу Христа, оздоблене історичними та побутовими деталями, наводить проповідник у своєму казанні:

«Кгды албовѣм за часу Гонорія, третяго папы, за державы зась второго Фридерика и Фердинанда, кроля Кастели, в мѣстѣ Толетѣ един жьд для розширення винограду свого скалу, до него прилеглуу, копал, на посродку каменя в ней оказалась долковатост, где находит книгу, древяныи листки маючую, в которой трояким языком, еврейским, греческим и рымским, написано было о трояком свѣтѣ, от Адама до антихриста. Начало третего свѣта та ся починало: «В третем мѣрѣ Сын Божій народится з Дѣвы Маріи и утерпит за спасеніе человеческое» (Крекотень, 1983: 208).

Проповідник орієнтує слухача / читача в історичному та географічному просторі, ніби прагне надати своїй розповіді необхідної достовірності. Гонорій, Фридерик і Фердинанд – персонажі XV ст., коли Франція порядкувала на території Іспанії, зокрема у Кастилії, яка в XI – XV ст. була королівством, де дозволялося жити євреям (Радивловський пише, що саме єврей знайшов старовинну книгу). Згадане місто Толедо було столицею Кастилії. Те, що знайдена книга написана єврейською, грецькою та римською (латинською) мовами, є відголоском євангельського епізоду, коли розпинали Ісуса на хресті: «Був же й напис над Ним письмом грецьким, латинським і гебрійським написаний: «Це – Цар Юдейський» (Лука, 23:38). Під «трояким світом» (трьома періодами у біблійній історії) автор, очевидно, розуміє тривалість часу від Адама до антихриста: Рай – Вигнання – Час Присутності Христа. Появу антихриста та його фантастичний опис подано у завер-

шальній книзі Нового Завіту – Одкровенні Іоанна Богослова (13: 1-18).

Радивловський підтверджує божественне походження Христа вставленим у проповідь оповіданням про розбійника, який мав намір пограбувати «святобливых пришелцов Марію и Іосифа». Але тільки він побачив «немовлятко Ісуса и матку Марію, его носячую, внет з драпѣжного звѣра отмѣнился в скромного и тихого баранка так барзо, же, нѣчого от них не видираючи, до власной своєї яскинѣ их ласкаве з собою запровадивши, з тых речій, которые у себе мѣл, много им щодробливе надал». Очевидно, Святе Сімейство мало таку особливу енергетику, світло (святість), божественність, які облагородили розбійника, перетворили його на незлобивого поселянина, котрий пригостив пришельців (можливо, що події відбувалися або у Віфлеємі, або вже у Єгипті, куди Свята Родина втекла від Ірода).

Божественна природа Ісуса виявилася і в тому, що вода, у якій Марія випрала пелюшки немовляти, оздоровила розбійникового сина: «Омыла жена того разбойника сына своего паршивого в водѣ той, которою преблагословенная Дѣва Марія пелена отрочати Христа омывала, зараз волным от паршей зостал». Після цього у проповідника зринає ремінісценція з Євангелія від Луки: «Се теж той разбойник, висячий з Христом на крестѣ по правици, годным ся стал на овьи слова: «Помяни мя, Господи», – услышати от него: «Днесь со Мною будеши в раи» (Крекотень, 1983: 209). У Луки так: «І сказав [розбійник] до Ісуса: «Спогадай мене, Господи, коли прийдеши у Царство Своє!» І промовив до нього Ісус: «Поправді кажу тобі: ти будеш зо Мною сьогодні в раю!» (23:42-43).

У проповідях, розміщених в «Огородку Марії Богородиці», Радивловський нагадує слухачам про страждання та мученицьку смерть Христа на Голгофі і підкреслює, що всі муки Син Божий прийняв заради врятування роду людського. Природно, що у цьому зв'язку він апелює до первородного гріха Адама і Єви, після якого Господь зробив людей смертними і наділив печаттю гріха.

Як образно висловився проповідник, Господь завалив камінням своєї справедливості джерело власного милосердя до людей, так що ніхто не міг до нього доступитися: «Кто же не прагнул вод того Божого жродла? Кто с оным не суплѣковал? Авраам святыи крестом падал на землю, просячи оных на угашене Содомы и Гоморы. Не упросил. Волали патріархови, волали что раз пророкове: «Яви нам, Господи, милость твою!». Не могли упросити». І тільки Марія, віддавши сина свого

на смерть, сприяла тому, щоб Господь розкидав каміння, яким засипав джерело свого милосердя. Примиривши Бога з людьми, Христос визволив рід людський «з вічної смерті» (Крекотень, 1983: 268).

Після такої мови Радивидловський, як і годилося для повчальних проповідей, вдається до моралістичних настанов: мовляв, треба завжди пам'ятати про жертвний подвиг Ісуса Христа, оскільки його праведне життя і наука «против наиздов и искушеній діаволскіх чловѣка вооружает и укрѣпляет и его з глубокости пекельной избавляет». Цю сентенцію проповідник унаочнює прикладом, у якому йдеться про звільнення Ісусом із «пекельной глубокости» розпусниці, з'явившись до неї у час, коли вона чекала коханця, і нагадавши їй про свою мученицьку смерть: «Много ран, на тѣлѣ своем отновленных, оной невѣстѣ показал, так много, як бы уст, до упомытания ся и з грѣху повстанія упоминающих, отворил. Якож и не всуе, бо зараз тая невѣста на серцу ся сокрушила, от жалю великого за грѣхи в слизи ся расплинула, до ног откупителя своего Христа упадши, отпущенія просила и, милосердія у него обрѣтши, святобливе живота своего докончила» (Крекотень, 1983: 211). У цьому фрагменті є алюзія на євангельські розповіді про розп'яття Ісуса Христа, коли йому було завдано ран цвяхами, якими Його прибивали до хреста, проколото списом бік, щоб пересвідчитися, чи Він ще живий (Іоанн, 19:31-37; Марко, 15:16-32; Лука, 23:33-38; Матвій, 27:31-38).

У «Словѣ первом на Рождество Господа Бога и Спаса нашего Ісуса Христа» Радивилівський, розмірковуючи про подвійну природу Христа, знаходить місткий образ у Святому Письмі для вираження феноменального значення в людській історії Сина Божого. Це образ хмари. У Старому Завіті хмара є символом присутності Божої серед свого народу: «І створить Господь над усяким житлом на Сіонській горі та над місцем зібрання удень хмару, вночі ж дим і блиск огню полум'яного, бо над всякою славою буде покров» (Ісайя, 4:5). Крім того, хмара постає і як образ Божої благодаті: «У світлі царського обличчя – життя, а його подоба – мов хмара дощова весною» (Приповісті Соломона, 16:15).

У Новому Завіті символіка хмари пов'язується з Ісусом Христом. Коли Бог Отець свідчив про свого Сина на горі під час Преображення, то світла хмара осінила їх: «Як він ще говорив, ось хмара ясна заслонила їх, і ось голос із хмари почувсь, що казав: Це Син мій улюблений» (Матвій, 17:5). Там же у Матвія є свідчення того, де перебуватиме Ісус

після життя земного: «Відтепер ви побачите людського Сина, що сидітиме праворуч сили Божої, і на хмарах небесних приходитиме» (26:64).

Ісус Христос сказав одного разу народові, як це повідав євангеліст Лука: «Як побачите хмару, що з заходу суне, то кажете зараз: «Наближається дощ» – і так і буває» (12:54). Прочитувати це місце в тексті слід не буквально, а алегорично: своїми словами Ісус указував не так на явище природи, яке було добре відоме народові, а як на наближення Царства Небесного, бо усвідомлював значення і призначення свого приходу у світ. Сам він асоціював себе із хмарою, а слова свої – із плодотворним дощем.

Радивилівський свої роздуми про божественну і людську природу Ісуса Христа розпочинає із реалій, добре знайомих кожному землеробу: «Гды облак в дожд ся оборочает, звыкл быти земли пожитечный до урожайности; але послы ся обернет в вихор и бурю, шкодит полям, винограды и збожя пустожит» (Крекотень, 1983: 211). Для переходу до алегоричного й аналогічного тлумачення образів хмари і дощу проповідник вживає риторичне запитання: «Облак таинственный чловѣченства Христа Сына Божого, ажаж ся не обернул нам в дожд?». І тут же відповідає ствердно: «Обернул. Что суть дитинныи слезы Христовы, осли не дожд, которій падаючи на чловѣченство наше, великую урожайность милосердія Божого оному приносят». Зринає антитеза «зима – весна», яка характерна і для великодніх проповідей Радивилівського, більше того: на протигагу зимовій сіризни і неплідності з'являється образ весняних квітів: «Тая земля чловѣченства Христоваго, яко з облака дожд слезный, аж ся зараз на нем розныи добродѣтели оказали цвѣты <...> З того облака чловѣченства Христа Сына Божого, тепер часу перваго приходу его на сей свѣт, зливається дожд лагодный, ласкавый и вшелякого благословення полный» (Крекотень, 1983: 756–757). «Первый приход его на сей свѣт» – очевидна алюзія на Різдво Христове, а втілення Ісуса образно означається метафорою «плідної хмари», з якої випаде дощ – благодать Господня – через Сина Божого.

Збірник казань Радивилівського «Вѣнец Христов» також містить декілька проповідей, які можна віднести до циклу великодніх, зокрема «Слово на Вознесеніє Господне». Епіграфом до твору є цитата із Євангелія від Марка: «Вознесися на Небо, и сиде одесною Бога» (Радивилівський, 1668: 59 зв.).

У розгортанні теми проповідник ще не раз посилатиметься на євангелістів та апостолів, зокрема всередині тексту вдасться до варіації заяв-

леної теми: «Святы́й Іоанн о Нем пишет: Въ мѣрѣ бѣ, и мѣрѣ его не позна; на знакъ такъ хвалебнаго и славнаго звѣтязства, заслужилъ себѣ тое, абы з тыхъ низкостей земныхъ взятый былъ в Небо, и усѣлъ одесную Отца свого» (Радивилівський, 1668: 59 зв.). В екзордіумі (вступній частині проповіді) Радивилівський актуалізує інше місце у тексті Євангелія від Іоанна: говорячи зі своїми учнями, Ісус закликає їх бути відважними і не похитнутися у стражданнях, як і він, бо впевнений: «Я світ переміг!» (Іоанн, 16:33). «Христос Спаситель, – писав Радивилівський, – забивъ на крестѣ оно́го ядовитого пекельного ужа, діавола проклятого, который народ людзкій позрени́ем своимъ оборочаль в камѣне» (Радивилівський, 1668: 59 зв.).

Тож уточнюється, що Христос переміг передусім диявола – алузія на Книгу Буття, де йдеться про первородний гріх, який учинили Адам і Єва, а призвідцем цього був саме диявол (Буття, 3:1-7). Спокуту за цей гріх узяв на себе Христос, і ця алузія на Старий Завіт, і нагадування про жертвний подвиг Ісуса Христа – спільне місце (топос) не тільки у проповідницькій літературі, а й в інших жанрах давнього письменства, які зачіпали тему Різдва чи Великодня. Крім того, тут наявна ще одна алузія: Матвій пише, що після хрещення Ісуса, він «був поведений Духом у пустиню, щоб диявол його спокушав» (4:1). Христос у протистоянні з дияволом виявив силу свого духу і не піддався його спокусам, категорично заявивши: «Відійди, сатано!» (4:10), отже переміг його і в цьому психологічному двобої.

Образ Ісуса Христа як нареченого, який має поєднатися із Церквою, у давньоукраїнських пам'ятках зустрічається нерідко («Размышляне о муцѣ Христа, Спасителя нашего» Іоанікія Волковича, анонімна драма «Торжество Естества

Человѣческаго, «Бгородице Дѣво» й «Осм блаженств евангелских» Іоанна Максимовича, «Поученіє второе в недѣлю цвѣтную» Кирила Транквіліона-Ставровецького та ін.). У Радивилівського «нареченого» зустрічають «не пять Дѣвъ, але девять хоровъ аггелскіхъ, прибравшия яко належить, исходятъ въ стрѣтеніе Христова, и стрѣтши его з веселіем и тріумфомъ, впроважают на Маестать Бозскій» (Радивилівський, 1668: 60).

Прийшовши у світ земний, воплотившись, Христос має повернутися до Господа. Таким чином проповідник сполучає тему Різдва із темою Христового Воскресіння, акцентуючи на тому що у Царстві Небесному Ісуса зустрінуть із радістю: «Яко Царь земный, гды на свою власную, будучи чрез довгій часъ въ чужой земли, наседжает у столицу; не маш того чоловѣка, который бы его з радостію и веселіем не споткалъ, а споткавши з веселіем и тріумфом до палацов Царскіх не впрождал» (Радивилівський, 1668: 61). Ангели з радістю проводжають Ісуса до правиці Господа і дякують за добро та милість, які вчинив Христос, перебуваючи на землі.

Висновки. З усіх казань, які склали проповідницьку спадщину Радивилівського, різдвяні та великодні цикли не домінують ні в «Огородку Маріи Богородицы», ні у «Вѣнцѣ Хрстовому», та все ж привертають увагу своєрідним тлумаченням значних подій в історії Ісуса.

Не вдаючись до їх звичайного переказування заради нагадування, актуалізації, проповідник вміло користується алузіями та ремінісценціями, внаслідок чого євангельський текст набуває конотацій, які обумовлені спробою наблизитися до народного сприймання Святого Письма, а також творчо осмислити запозичений матеріал у руслі барокового стилю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біблія, або Книга Святого Письма Старого й Нового Завіту / Пер. Івана Огієнка. К. : Українське біблійне товариство, 2005. 768 с.
2. Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивилівського. З історії української новелістики XVII ст. К. : Наукова думка, 1883. 482 с.
3. Радивилівський Антоній. Вѣнец Христов. К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1668. 346 с.

REFERENCES

1. Biblia, abo Knyha Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zavitu [The Bible, or the Book of Scripture of the Old and New Testaments] / Per. Ivana Ohiiienka. K. : Ukrainske bibliink tovarystvo, 2005. 768 s. [in Ukrainian].
2. Krekoten V. I. Opovidannia Antoniiia Radyvylivskoho. Z istorii ukrainskoi novelistyky 17 st. [Story by Anthony Radivilovsky. From the history of Ukrainian and novels of the 17th. century]. K. : Naukova dumka, 1983. 482 s. [in Ukrainian].
3. Radyvylivskyyi Antonii. Vinets Khrystov. [Winds of Christ]. K. : Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry, 1668. 346 s. [in Ukrainian].